

Els patrimonis nobiliaris mallorquins al darrer quart del segle XVIII i primeres dècades del segle XIX*

per Jaume Suau i Puig

L'estudi del període històric que, a grans trets, contempla la crisi de l'antic règim i les reformes liberals, ha generat alguns dels debats més interessants apareguts a l'àmbit historiogràfic.¹

Penso que les qüestions suscitades entorn d'aquesta problemàtica poden ésser classificades en dos grans apartats: un de caràcter conceptual i l'altre de caire tipològic.

El primer inclouria totes les qüestions relacionades amb la conceptualització del sistema de relacions socials vigents a l'època que ens ocupa, època que, a causa

* Aquest treball és la continuació dels que havien publicat anteriorment I. MOLL i J. SUAÚ, *Canvis i permanència de les institucions senyoriales a Mallorca durante el segle XIX*, dins *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans* (1986), ps. 66-106, i J. SUAÚ, *El llast de l'Antic Règim a la constitució de la Mallorca contemporània*, dins *Orígens del món català contemporani* (Barcelona 1986), ps. 57-59. Tots són fruit d'una feina col·lectiva sobre les relacions socials del món rural mallorquí en el període comprès entre 1750 i 1950 feta per Antònia Albertí, Magdalena Martorell, Isabel Moll, Antònia Morell, Bartomeu Orell, Jaume Suau i Jaume Togores, amb la col·laboració de Pere de Montaner, a qui vull agrair l'amabilitat que ha tingut de posar a la nostra disposició la riquíssima documentació de l'arxiu de casa Vivot, així com els suggeriments que ens ha fet al llarg de la nostra recerca. Han contribuït a millorar substancialment el present text amb les seves consideracions crítiques P. de Montaner i I. Moll.

Sigles utilitzades:

A:	Audiència. Secció de l'ARM
ACV:	Arxiu de Can Vivot
AMC:	Arxiu Municipal de l'Ajuntament de Ciutat de Mallorca
ARM:	Arxiu del Regne de Mallorca
AGT:	Arxiu de Can Torrella (dipositat a l'ARM)
LIM:	Capbreuacions dels Magnats, R. P. Escrivania de la Reial Capbreuació
PN:	Protocols Notarials. Secció de l'ARM
RIA:	Secció del Reial Acord. Expedients de l'A
RP:	Secció del Reial Patrimoni, de l'ARM

1. Per a un estat de la qüestió d'aquesta problemàtica es poden consultar I. MOLL i J. SUAÚ, *Canvis i permanència de les institucions a Mallorca durant el segle XIX*, dins *Terra, treball i propietat* (Barcelona 1986); J. SUAÚ, *El llast de l'Antic Règim a la constitució de la Mallorca contemporània*, dins *Orígens del món català contemporani* (Barcelona 1986); A. SEGURA, *L'arrendament de drets senyoriales, la conflictivitat social entorn de les institucions senyoriales i la propietat de la terra a Catalunya*, dins *Orígens del món català...*, op. cit. (1986), ps. 13-56; R. GARABOU, «Pròleg» a *Terra, treball...*, op. cit. (1986), ps. 7-21.

de la seva condició de llindar històric, pel fet de constituir una fase de transició, es presenta especialment complexa. Aquesta complexitat, juntament amb les discrepàncies lògiques de caràcter ideològic i teòric existents entre els historiadors, explicaria la variada gamma de termes emprats per caracteritzar el sistema de relacions a què feia referència: feudal, senyorial, feudo-vassallàtic, feudal-tardà, pre-capitalista, protocapitalista, capitalista, etc. Sigui com sigui, dins d'aquest primer apartat destacaria tres temes de caràcter general estretament relacionats: primer, el de la conceptualització del feudalisme i del capitalisme; segon, el de la cronologia precisa del pas del feudalisme al capitalisme; tercer, el de l'articulació dels «vells» elements feudals amb els «nous» elements capitalistes.²

El segon apartat englobaria les qüestions relacionades amb els criteris seguits per a l'elaboració de tipologies susceptibles d'abastar les diferències regionals que es constaten abans i després de la crisi de l'antic règim. Els models fins ara esbossats fan encaixar aquesta diversitat de situacions dins de dues vies paradigmàtiques de sortida del procés general de crisi, vies que haurien donat lloc, un cop clos el període de canvis institucionals de la primera meitat del segle XIX, a estructures de la propietat i de l'explotació de la terra específiques: la «castellana-andalusa» *versus* la «catalana-valenciana».³

Aquestes dues vies haurien estat determinades en darrera instància per la desigual correlació de forces existent entre els grups socials, correlació configurada al llarg de l'edat moderna, que hauria permès, en la via «castellana-andalusa», gràcies a la seva decantació favorable a la noblesa, la reconversió de les bases de la dominació senyorial en un sentit pretesament més modern, cosa que no s'hauria pogut portar a terme en el segon cas, ja que, aquí, les forces es desequilibraven en algun moment a favor dels emfiteutes benestants.

No vull insistir més en aquesta problemàtica, prou ben coneguda historiogràficament parlant i que, a més, s'ha beneficiat recentment de l'aparició de diversos estats de la qüestió.⁴ El que pretenc, simplement, és destacar alguns dels temes que més han preocupat els especialistes i situar, després, dins d'aquest marc els que es relacionen directament amb l'emfiteusi.

* * *

Senyoria, propietat i fiscalitat constituïen les tres grans realitats essencials de l'antic règim sobre les quals recolzava la complexa xarxa de relacions d'explotació del treball pagès.⁵ No té res d'estrany, doncs, que hagin constituït —especial-

2. *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra* (Madrid 1982), ps. 156-170.

3. No puc entrar ara en la qüestió de fins a quin punt aquesta reducció, o comprensió, de la realitat històrica és encertada. Em sembla evident que «Castella» no constituïa una unitat homogènia en els segles estudiats, ni, per altra part, l'Espanya interior por ésser reduïda al «cas castellà», com molt bé assenyalava A. García Sanz a *El interior peninsular en el siglo XVIII: un crecimiento moderado y tradicional*, dins *España en el siglo XVIII. Homenaje a P. Vilar*, de R. FERNÁNDEZ (ed.) (Barcelona 1985), ps. 630-680. Podríem fer unes consideracions semblants respecte a Catalunya, al País Valencià i, segurament, qualsevol formació social de l'estat espanyol.

4. *Vid.*, en aquest respecte, els treballs esmentats a les notes 1 i 2.

5. *Vid.* I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...*, *op. cit.* (1986), p. 80; R. GARRABOU, «Pròleg», *op. cit.* (1986), p. 17.

ment les dues primeres— objectes prioritaris de reflexió i que sobre ells s'hagin desenvolupat les recerques més interessants dels estudiosos de la crisi de l'antic règim: les que es refereixen a la natura de la propietat i les seves característiques, l'entitat del règim senyorial, els conflictes entre els diversos grups socials entorn de la renda feudal i la possessió de la terra, la pressió antisenyorial, l'expansió de la petita noblesa, de la burgesia urbana i de grups rurals benestants, la crisi de les grans cases aristocràtiques, la incidència de les reformes liberals sobre les estructures agràries, i, més concretament, sobre la propietat i l'explotació de la terra.

Hi ha molts historiadors que pensen que les relacions emfitèutiques ocupen un lloc essencial en el sistema de relacions socials de molts territoris de l'estat espanyol a l'antic règim.⁶ Fins i tot hi ha qui afirma⁷ que l'extensió generalitzada de l'emfiteusi, com a forma jurídica d'explotació senyorial, condicionà decisivament una evolució dels patrimonis agraris dominicals, a l'antiga Corona d'Aragó, diferent i oposada a la que s'enregistra a l'Espanya latifundista. Çà com lla, sembla inqüestionable la conveniència d'escatir la natura, les formes i la vigència d'aquestes relacions emfitèutiques, així com la seva transcendència històrica dins del procés de transició de l'antic règim al nou.

En altres treballs⁸ s'ha fet ja menció de les llacunes existents en els nostres coneixements sobre l'estructura de dominació senyorial a l'illa de Mallorca. Aquest estudi constitueix la continuació del que havíem publicat conjuntament amb I. Moll⁹ i pretén profunditzar la seva segona part —on intentàvem precisar la natura, l'abast i el grau de duresa d'algunes de les formes d'explotació senyorial que consideràvem més importants—, escollint com a punt de referència l'estructura d'ingressos senyorials a fi d'avaluar la part que pertocava a cada una de les formes de detracció que pesaven sobre la població. Més concretament, es tracta de partir dels punts que semblen ja ben establerts —com el de la disponibilitat d'una ferma base territorial per part de la noblesa mallorquina, abans i després de les reformes liberals, i el de la innegable vigència de càrregues inherents al domini directe fins a l'actualitat— per plantejar algunes de les qüestions cabdals apuntades al començament, qüestions que, com tot just veurem, giren en bona part entorn de les relacions emfitèutiques: primer, la dilucidació dels mecanismes mitjançant els quals els nobles aconseguïen aquesta base territorial, i segon, la determinació de l'origen dels patrimonis nobiliaris, l'abast i les formes de l'emfiteusi i la importància i la significació del reialenc.

Abans, però, d'entrar en matèria, penso que és convenient formular dues advertències prèvies que ajudaran a entendre millor els termes en què s'ha plantejat aquest article i, lògicament, les seves limitacions.

6. Vid. R. GARRABOU, «Pròleg», *op. cit.* (1986), p. 14.

7. Vid. A. GIL OLCINA, «Prólogo», dins J. ROMERO, *Propiedad agraria y sociedad rural en la España mediterránea. Los casos valenciano y castellano en los siglos XIX y XX* (Madrid 1983), p. 3.

8. I. MOLL i J. SUAU, *Memoria explicativa del estado de la isla de Mallorca en el siglo XVIII*, dins *España...*, de R. FERNÁNDEZ (ed.), *op. cit.* (1985), ps. 250-251; I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...* (1986), ps. 67-69; J. ROMERO, *Notas comparativas entre el señorío valenciano y los territorios de la antigua Corona de Aragón. Dos elementos básicos: la ausencia de población morisca en Cataluña y las islas y la peculiaridad del modelo insular*, «Estudis», 10 (1983), ps. 151-164.

9. I. MOLL i J. SUAU, *Canvis* (1986).

Primera: és evident que no n'hi ha prou amb l'anàlisi dels patrimonis nobiliaris per donar respostes pertinents a aquestes qüestions. També és clar el perill que correm quan, per comoditat o per condicionants ideològics, limitem la recerca als arxius i a la documentació dels grups privilegiats. Quan ho fem així, reproduïm els vells plantejaments de la historiografia més tradicional, en el pitjor sentit del terme. El que ens hauria de preocupar és arribar a copsar com s'integrava dins de la vida del comú de la població la xarxa de relacions socials i quina era la visió que d'aquesta tenia la gent, que al capdavant era la protagonista del procés històric d'aquest món que estudiem.

El problema està en el fet que aquesta és una tasca molt més laboriosa i lenta, tot i que de resultats més fructífers. Obliga a modificar l'òptica de la investigació, a cercar noves fonts i nous materials, a utilitzar la mateixa informació senyorial per arribar a il·luminar aquells aspectes de la realitat social que menys traces han deixat en els registres documentals.

Caldrà esperar la culminació de treballs en curs¹⁰ que s'ajusten a aquest enfocament i que s'han fixat, com a objectiu prioritari, avaluar el que representava cada una de les càrregues que requereien sobre la població illenca¹¹ i disposar així d'elements suficients per estar en condicions d'advertir conclusions definitives.

Segona: no té gaire sentit parlar en el període estudiat i, en general, abans de les reformes liberals d'estructura d'ingressos senyorials ni de «senyors», sense especificar el tipus de senyor a què fem referència. És aquest un tema que ja ha estat abordat anteriorment,¹² al qual més tard retornaré. Jo m'ocuparé aquí, únicament i exclusivament, d'una de les categories que integrava el bloc senyorial: la noblesa mallorquina. I ho faré no pas per caprici, sinó perquè es tractava del grup hegemònic en aquell context. No vull menysprear ni marginalitzar altres instàncies de poder —els magnats catalans, l'estament eclesiàstic—, amb un pes innegable però dins del món illenc. Potser els coetanis percebien més nítidament la seva presència i atorgaven una significació diferent a les diverses formes d'explotació que els afectaven. Amb tota seguretat contemplaven la realitat que vivien d'una altra manera a com ho fem nosaltres, que molt sovint tendim d'una manera desercertada a judicar les situacions històriques en funció d'uns paràmetres que no s'avenen amb les que a cada moment eren vigents. Pel que fa al darrer quart del segle XVIII, no podem avaluar la importància relativa dels grups socials ni les relacions que mantenien entre ells, des de la perspectiva que ens permet el coneixement dels fets que els varen transcendir. La situació en què es va veure cada un d'aquests grups després de la crisi de l'antic règim i de la revolució liberal no pot ser adduïda com a criteri comprensiu del seu passat. Tanmateix, dins el sistema de relacions a què abans feia referència, la noblesa mallorquina era una peça clau, i, per tant, pens que tot el que ajudi a entendre millor el protagonisme i les estratègies d'aquest agent social ens facilitarà la comprensió d'aquesta etapa crucial.

La metodologia que hem seguit ha consistit a sistematitzar la informació reco-

10. Per a un plantejament semblant, *vid.* l'excel·lent treball de C. CAMARFRO, *Endeument i detracions a la Castella de l'antic règim (anàlisi de quaranta-nou viles burgaleses)*, «Reccerques», 18 (1986), ps. 73-106.

11. Vegeu la nota introductòria.

12. I. MOLL i J. SUAU, *Memoria...*, *op. cit.* (1985) ps., 258 i ss.; I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...*, *op. cit.* (1986), ps. 87-90.

pilada sobre alguns patrimonis nobiliaris que havien estat escollits en funció d'una tripe exigència. Primera: ser representatius de l'aristocràcia com a grup social i, a la vegada, la de gaudir d'entitat suficient com per justificar el seu estudi. Segona: que la seva investigació fos facilitada pel fet de disposar de documentació alhora pública —la que hi ha a la secció de protocols notarialis (inventaris i contractes) i de l'Escrivania de la Reial Capbreuació de l'Arxiu del Regne de Mallorca— i privada —la que hi ha dipositada als arxius senyorials. Tercera: que aquesta informació se circumscriu al darrer quart del segle XVIII i al començament del segle XIX, és a dir, el període que ens interessa treballar.

Després d'una àrdua i pacient labor d'escorcoll de les sèries abans esmentades, s'han localitzat els inventaris de les següents cases senyorials: el de D. Thomàs Burguès Zafortesa; el de D. Ramon Despuig i Cotoner, comte de Montenegro; el de D. Ignasi Ferrandell, marquès de la Cova; el de D. Antoni Fuster de Salas; el de D. Josep Rossinyol i Sunyer, marquès de Campofranco; el de D. Fernando Truyols i Gual, marquès de la Torre; el de D. Salvador Sureda de Sant Martí i Cotoner, marquès de Villafranca; diversos del marquès de Vivot i, finalment, el de D. Gaspar de Villalonga Mir.

La segona exigència a què abans feia referència ha determinat que els patrimonis estudiats fossin el del marquès de Vivot, el del marquès de Villafranca i el de la casa Villalonga-Mir. Cal destacar el pes social i econòmic dels dos primers. El marquès de Villafranca presenta l'avantatge que, entre els seus béns, hi trobem, a més d'una sòlida base territorial —el marquès era un dels majors terratinents de l'illa—, una de les baronies més importants, la de Sant Martí d'Alenzell, a Petra, sobre la qual els avantpassats havien exercit la jurisdicció civil i criminal; D. Salvador conservava la primera en el moment de la mort. El marquès de Vivot, gràcies a la concentració patrimonial via fideïcomís, arribà a posseir una extraordinària riquesa que el va fer aparèixer, a la segona meitat del segle XIX, juntament amb el marquès de Bellpuig, com a màxim contribuent i com el segon terratinent de l'illa, amb més de 7.000 hectàrees de terra. La casa Villalonga-Mir, a més de posseir un conjunt de béns considerables (terres en propietat plena, cavalleries), ofereix uns avantatges complementaris: minuciositat, precisió i fiabilitat infreqüents a les fonts conservades.

L'anàlisi de la composició dels patrimonis nobiliaris,¹³ així com de la seva estructura d'ingressos, ens permet conèixer no solament les estratègies que va

13. Per a una caracterització de la noblesa mallorquina, *vid.* P. de MONTANER, *El brazo noble mallorquín, siglos XVI-XVIII*, tesi doctoral (Universitat de Barcelona, 1979), inèdita; i I. MOLL i J. SUAÚ, *Memoria...*, *op. cit.* (1985), ps. 262-266. Les fonts emprades per a l'elaboració d'aquest treball han estat les següents: A) les privades: la documentació de l'arxiu de casa Vivot (en vies de catalogació) i, molt especialment, la relativa a la comptabilitat del fideïcomís dels Sureda de Sant Martí, als contractes agraris, i als censos i censals; la de l'arxiu Gual-Torrella-Dom, dipositats a ARM; la de l'arxiu de la Casa Villalonga-Mir. B) les dipositades a l'ARM: els inventaris *post mortem* continguts a la secció de PN (el de D. Blas Billon i Espinaze, de l'any 177, núm. 2.150, folis 556-584; el de D. Thomàs Burguès Zafortesa, de l'any 1772, núm. 2.150, folis 120-199v; el de D. Ramon Despuig i Cotoner, comte de Montenegro, de l'any 1772, núm. 2.150, folis 1 i ss.; el de D. Ignasi Ferrandell, marquès de la Cova, de l'any 1804, núm. 0-369; el de D. Josep Rossinyol i Sunyer, marquès de Campofranco, de l'any 1785,

fer aquest grup privilegiat, sinó també alguns dels aspectes essencials de la realitat illenca al darrer quart del segle XVIII i al començament del XIX. En aquest respecte, hi havia qüestions que, com dèiem, ens interessava aclarir. La primera, la dels mitjans de perpetuació del poder aristocràtic, i la segona, la del grau de «modernització» que havia assolit la noblesa en els mecanismes de captació de l'excident.

Pel que fa a la primera, una de les bases del manteniment de la preeminència nobiliària a l'illa, com a la resta de l'estat,¹⁴ era la vinculació dels béns patrimonials. Ho analitzarem posteriorment.

Quant a la segona, les respostes s'han de fonamentar en la fixació del pes de cada partida —rendes senyoriales, jurisdiccionals, territorials, creditícies— dins del conjunt d'ingressos. Als quadres que vénen a continuació hi ha resumit el total d'entrades generades pels patrimonis, la constitució dels quals hem pogut establir amb un grau mínim de fiabilitat.¹⁵

núm. 5.914, folis 77 i ss.; el de D. Ferran Truyols i Gual, marquès de la Torre, de l'any 1779, núm. 2.150, folis 653-672; el de D. Salvador Sureda de Sant Martí, marquès de Villafranca, de l'any 1797, núm. v-260, folis 280-296v; el de D. Gaspar de Villalonga i Mir, de l'any 1777, núm. 2.150, folis 500-555). Les capbreuacions de magnats, contingudes a la secció del reial patrimoni. Escrivania de la Reial Capbreuació, els ms. 1.117-1.120, 1.125 i 1.152-1.161. Els expedients del Reial Acord, secció de la A, corresponents a 1775-1840.

14. Vid. I. ATIENZA, *Aristocracia, poder y riqueza en la España moderna. La casa de Osuna, siglos XV-XIX* (Madrid 1987); B. CLAVERO, *Mayorazgo. Propiedad feudal en Castilla (1369-1836)* (Madrid 1974) i *Dos ensayos...*, op. cit. (1982), ps. 18 i 162-168.

15. La classificació dels ingressos pot ser perfectament reduïda a tres apartats: el primer (A) integra els censals consignatius, és a dir, les rendes d'origen creditici; el segon (B i C) integra les rendes provinents de l'arrendament, parceria, rotes, explotació directa de les terres i, a més, els ingressos en concepte de lloguers de cases; el tercer (D) englobaria tot el conjunt de rendes obtingudes en concepte d'establiments emfiteútics i drets dominicals. He optat per desglossar al màxim aquesta secció (la D) a fi de poder destriar amb més facilitat totes les partides que apareixien detallades als inventaris i a la comptabilitat privada. És evident que hi ha una estreta relació entre les cavalleries, els delmes i els lluïsmes, i en molts casos també amb els censos alodials; tots són pagaments que es fan en reconeixement del domini directe exercit per algú sobre terres i/o cases; ara bé, el que comporta aquest reconeixement varia substancialment a cada situació, així, les cavalleries poden comportar l'exercici de la jurisdicció civil, emperò no sempre; es pot tenir dret a percebre els censos alodials i alguns drets dominicals (lluïsmes, fadiga, agrer, etc.) sobre determinades terres establertes en emfiteusi i gaudir, o no, de la percepció d'una part dels delmes i de la jurisdicció; es pot tenir exclusivament el domini directe sobre un territori (terres i/o cases) sense que això impliqui l'existència d'una cavalleria, amb el dret a percebre, simplement, els censos alodials —sense dret als delmes—, etc. Ara bé, el més normal és que la cavalleria impliqui el dret a percebre una part dels delmes del territori que abasta.

QUADRE 1

Estructura d'ingressos de la noblesa mallorquina el darrer quart de segle XVIII
(% sobre el total)

<i>Procedència dels ingressos</i>	1	2	3	4	5	6	\bar{x} (sense 3)
A) censals	4,38	6,76		5,03	8,93	2,48	5,52
B) arrendament de terres, parceries, rotes, i ex- plotació directa; arren- dament de molins . .	92,47	82,61	100,00	85,08	84,64	94,96	87,95
C) lloguer de cases . .	—			0,71	—	0,16	89,96 (amb 3)
D) censos alodials (cases i terres) . . .	2,55	8,28		2,44	4,29	1,03	3,72
cavalleries, delmes . .	0,60	2,35		6,34	1,36	1,37	
d'altres	—			0,40	0,78	—	
total D	3,15	10,63		9,18	6,43	2,40	6,36
total	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00	100,000	

1. Inventari de D. Thomàs Burguès Zafortesa, any 1772. A l'inventari hi ha una partida, l'Escrivania de Censos, antigament del Batlle General, de la qual desconeixem el rèdit.
2. Inventari de D. Ramon Despuig i Cotoner, comte de Montenegro, any 1772; l'estructura d'ingressos correspon exclusivament a la part del seu patrimoni de l'illa de Mallorca; no s'hi han comptabilitzat els béns del comtat de Montenegro i de Montoro.
3. Inventari de D. Ferran Truyols i Gual, marquès de la Torra, any 1779.
4. Inventari de D. Salvador Sureda de Sant Martí i Cotoner, marquès de Villafranca, any 1793; comptabilitat privada de 1805-1807.
5. Comptabilitat privada del marquès de Vivot relativa al període immediatament anterior a l'entrada a la casa Vivot del fideïcomís dels Sureda de Sant Martí, és a dir, correspon, a grans trets, al darrer quart del segle XVIII; l'apartat «cavalleries» s'ha d'entendre aquí referit a l'honor de Selva (domini directe sobre algunes terres i cases del municipi de Selva, a la serra de Tramuntana); el percentatge d'ingressos en concepte de monopolis inclou aquí el taulatge de Ciutat.
6. Inventari de D. Gaspar de Villalonga Mir, donzell de Mallorca, any 1777, i documentació privada entorn d'aquest any.

La prudència s'imposa en un treball que en cap moment no ha pretès tractar de l'estudi de la noblesa mallorquina en tota la seva complexitat. M'he limitat a informacions parcials, tot i que fiables, sobre la seva estructura d'ingressos i amb tota seguretat ens manquen més elements per arribar a disposar d'una base sòlida sobre la qual fonamentar conclusions definitives. Ara bé, un cop fetes aquestes matisacions, penso que les dades del quadre núm. 1 permeten avançar les següents consideracions:

I) En primer lloc, hem de destacar els elevats percentatges que representen els ingressos en concepte d'arrendament de terres. Tots se situen per sobre del 82 % —en el cas més baix (el 2on.) per arribar a situacions extremes en què s'assoleix el 100 % (cas 3er.). La mitjana és prou indicativa de la dependència que palesava la noblesa mallorquina de les rendes subministrades per les seves terres: un 89,96 % si comptem el cas 3er., i un 87,95 % si no el comptabilitzem. Aquestes dades corroboren, un cop més, i crec que ara d'una manera definitiva, el que havíem avançat ja

QUADRE 2
Formes d'explotació de la terra

	<i>total de posessions</i>	<i>nombre % arrendament</i>		<i>nombre de possessions en</i>					
		<i>nombre</i>	<i>%</i>	<i>nombre parceria</i>	<i>%</i>	<i>nombre % explotació directa</i>	<i>nombre % no consta</i>		
D. Thomàs Burguès Zafortesa	21	12	57,14	4	19,05	4	19,05	1	4,76
Comte de Montenegro	7	5	71,42	—	—	1	14,29	1	14,29
Marquès de Campofranco	7	6	85,71	1	14,29	—	—	—	—
Marquès de la Torre	7	6	85,71	—	—	1	14,29	—	—
Marquès de Villafranca	20	18	90,00	1	5,00	—	—	1	5,00
D. Gaspar de Villalonga Mir	11	10	90,91	—	—	1	9,09	1	—

fa temps en treballs pioners: ¹⁶ la base de la riquesa i del poder d'aquest sector hegemònic del bloc dominant a la formació social mallorquina no és altra, en el període que ens ocupa i des de molt temps enrera, que la possessió, el control de la terra. La noblesa —però no solament ella—¹⁷ s'ha assegurat la seva preeminència mitjançant, per una banda, la consolidació d'una ferma base territorial que no té, necessàriament, relació estricta amb el seu domini senyorial (jurisdiccional directe), sinó que s'ha constituït gràcies a compres i adquisicions en àrees de reialenc o, fins i tot, de senyoria; ¹⁸ per l'altra, la generalització d'una forma de cessió de la terra —el contracte d'arrendament a curt termini— extraordinàriament avantatjosa, ja que permet, com reiteradament s'ha posat en relleu, el reajustament de la renda als canvis dels preus, alhora que impedeix que els pagesos puguin adquirir algun tipus de dret sobre les terres que treballen.

En aquest sentit, els inventaris *post mortem* són prou explícits, tal com s'evidencia al quadre núm. 2: en tots els casos, el contracte agrari predominant era l'arrendament, tot i que l'explotació directa —de la qual s'encarregava un pagès contractat pel senyor, *un majoral*— era molt freqüent.

Així doncs, els patrimonis nobiliaris en el darrer quart del segle XVIII, a les acaballes de l'antic règim, presenten un caràcter força «modern» en el sentit que l'apropiació de l'excedent s'aconsegueix mitjançant uns mecanismes que, fonamentalment, no depenen d'instàncies polítiques, sinó del monopoli de la terra. I això ens porta a la segona conclusió.

II) Aquesta «modernització» de les formes d'explotació ha fet que les detraccions feudals hagin esdevingut marginals, i això es palesa en un doble nivell. Primer, en la diferenciació estricta que constatem, en les comptabilitats i en els inventaris, entre les rendes d'origen contractual i les inherents a la senyoria; en la dissociació perfecta entre jurisdicció, domini directe, possessió del domini útil i propietat plena, a diferència del que succeeix a altres fonts d'ingressos. Segon, el seu caràcter marginal també sobresurt quan es posen en relació aquestes fonts. L'apartat D del quadre 1 ens ho indica sense cap mena de dubtes. S'han recollit aquí tots els ingressos obtinguts per mitjà de drets que en alguns casos poden ésser qualificats plenament de feudals (els que generen cavalleries, delmes, monopolis i determinats censos alodials) i en d'altres —els censos alodials exigits en concepte d'establiments emfitèutics que no comporten ni jurisdicció, ni el dret a una part dels delmes, sinó tan sols les càrregues inherents al reconeixement del domini directe (lluïsmes, fadiga, censos i obligació de capbrevar)— la qualificació de tals ja és més discutible; ara bé, la part alíquota que representen és tan baixa, que a fi de deixar encara més en evidència la irrellevància d'aquests ingressos aliens a la cessió de terres, en règim d'arrendament i de parceria, he optat per classificar-los

16. I. MOLL i J. SUAÚ, *Senyors i pagesos a Mallorca (1718-1860/70)*, «Estudis d'Història Agrària», 2 (1979); J. SUAÚ, *La pagesia mallorquina al segle XVIII i primera meitat del segle XIX*, tesi de doctorat (Universitat de Barcelona, 1979), inèdita.

17. *Vid.* P. DE MONTANER i A. MOREY, *Notes per a l'estudi de la Mà Major mallorquina als segles XVI i XVII*, comunicació presentada al II Congrés d'Història Agrària. V Centenari de la Sentència Arbitral de Guadalupe, organitzat pel Centre d'Estudis d'Història Rural, del Centre d'Estudis Històrics Internacional, de la Universitat de Barcelona (1986). També els senyors de poble detenien una bona part de la riquesa territorial de l'illa el 1685.

18. *Vid.* I. MOLL i J. SUAÚ, *Canvis...*, *op. cit.* (1986), p. 90.

dins del mateix capítol. Com es pot observar, aquest component de la renda nobiliària no arriba al 7 % de mitjana, i s'equipara pràcticament a l'apartat A —mitjana de 5,52 %—, que inclou els censos d'origen creditici, els censals consignatius.¹⁹ Sembla, doncs, que aquestes notícies confirmen la hipòtesi d'I. Moll i J. Suau²⁰ sobre l'escassa quantia dels ingressos senyoriais que no prevenen de transmissions de domini —lluïsmes, fadiga— dins de les hisendes nobiliàries. Molt sovint, les imponents capbreuacions de magnats, les solemnes declaracions que fan aquests de llurs drets, són enganyoses, no s'avenen amb les minses quantitats efectivament percebudes a partir d'ells. Valguin com a exemples els de les cavalleries na Burgueta i del Palmer, úniques que posseïen, capbreuades la primera²¹ per D. Felip de Villalonga-Mir i Despuig i la segona per D. Jordi Abri Descatllar i Santandreu, marquès del Palmer,²² per les quals obtenien, respectivament i solament, l'1,42 % (cent lliures) l'any 1777 i el 4,72 % (dues-centes vint-i-cinc lliures) els anys 1736-1740, del total de llurs ingressos.²³ Tot fa pensar que es pot predicar el mateix d'altres «senyors» que no pertanyien a la noblesa mallorquina. Així, les monges de la Jonquera, de Barcelona, arrenden l'any 1773²⁴ tots els emoluments que tenia el monestir al Regne de Mallorca en feu de Sa Majestat —els delmes de totes les collites, els censos de qualsevol espècie, els lluïsmes i relluïsmes, els de les terres i cases de Ciutat, Binissalem, Sancelles i Fornalutx, sobre les quals gaudia de jurisdicció civil, aproximadament unes 1.400 hectàrees— per nou-centes lliures mallorquines, més deu lliures pel jutge de la Cúria del monestir i sis pel seu escriptur, una quantitat certament minsa.

Arribats en aquest punt, un cop hem establert la importància relativa de cada partida dins de l'estructura d'ingressos nobiliaris, podem passar a analitzar més en profunditat les relacions emfitèutiques.

Com ha quedat ben palès, ni els censos alodials ni els drets inherents a les cessions emfitèutiques (lluïsmes, fadiga, agrer, etc.) no generaven rendes substancials en els casos estudiats. Ara bé, això no ens ha de fer caure en l'error de restar-los importància, i això per diverses raons que ara exposaré: els historiadors mallorquins destaquen l'emfiteusi²⁵ com una peça transcendental en relació amb dos processos clau de la història de l'illa; immediatament després de la conquesta catalana (1229), que hauria contemplat la cessió de la terra que havien aconseguit els porcioners, els grans senyors feudals catalans que acompanyaren el rei en aquesta empresa colonial, en règim emfitèutic i després, al llarg dels segles que següen, dins d'un procés lent, però continu, com a mecanisme bàsic —juntament amb l'establiment a cens reservatiu—, d'accés a la terra per part dels petits pagesos, procés

19. *Ibid.*, p. 84.

20. *Ibid.*, ps. 92-93.

21. Ll. M., núm. 1.125, folis 494-496v.

22. Ll. M., núm. 1.125, folis 149v-151.

23. Els ingressos totals són aquí els obtinguts per les cavalleries i l'arrendament de terres. Ho he hagut de fer així ja que desconeixia els altres ingressos par al marquès del Palmer.

24. *Vid.* J. SUAU, *L'expedient del Reial Acord (Audiència) del 1744: una font per a l'estudi del delme*, «Fontes Rerum Balearicum», vol. IIIv (1979-1980), ps. 299-311. Les capbreuacions corresponen als anys 1819 i 1828 (Ll. M., núm. 1.160, folis 175-186, i núm. 1.161, folis 206v-221v).

25. Per a una recopilació de la bibliografia bàsica sobre aquesta figura jurídica, *vid.* I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...*, op. cit. (1986), ps. 101-106.

que, com és prou ben conegut, s'accelerà en el vuit-cents amb el desmantellament dels latifundis nobiliaris. Sembla, així, que no hi ha discrepàncies significatives entre els estudiosos sobre l'ampli abast de l'emfiteusi ni sobre la seva transcendència. Ara bé, el consens es dilueix quan del que es tracta és d'establir la natura d'aquesta relació, les seves variacions i la vitalitat que presenten les càrregues que comporta en diferents conjuntures històriques. D'aquests punts, me n'ocuparé a continuació.

A) *Natura de les relacions emfiteütiques*

L'emfiteusi implica una relació entre dos pols entorn d'un bé, i és mitjançant l'anàlisi d'aquesta relació, dels drets que genera i de les càrregues a què dóna lloc, com podem copsar-ne millor els orígens, la natura i les vicissituds històriques. Sembla aquesta una tasca prioritària, ja que a la documentació relativa al darrer quart del segle XVIII i a la primera meitat del segle XIX, apareix com a «emfiteuta» tot el que es troba sotmès al domini directe d'algú, i és clar que aquesta submissió pot ser determinada per instàncies molt diferents, com queda ben de manifest en la diversitat de drets i prestacions que aquestes confereixen. Així, es pot exercir el domini directe pel fet de gaudir d'una baronia o d'una cavalleria sobre un territori determinat,²⁶ o pel fet d'haver cedit terres i/o cases en establiment. En un cas i en l'altre les prerrogatives del detentor del domini directe són força diferents, com advertia més endavant: les baronies i les cavalleries solien comportar algun tipus de jurisdicció, drets dominicals i la percepció d'una part dels delmes; l'establiment, per contra, simplement atorgava exclusivament a qui retenia el domini directe del bé cedit, el lluïisme, la fadiga i el cens corresponent; en tot cas, aquesta darrera era la modalitat predominant al segle XIX, després de les reformes liberals.

Però tal vegada la millor manera d'aproximar-nos a aquestes relacions és la de partir de l'examen d'algunes capbreuacions de magnats on es recullen mencions de l'emfiteusi i, a partir d'elles, intentar escatir-ne la seva naturalesa i origen.

D'acord amb aquest plantejament, he escollit dues capbreuacions; la primera correspon a la que va fer l'any 1830 a l'Escrivania de la Reial Capbreuació²⁷ D. Jordi Descatllar i Santandreu, marquès del Palmer, de la qual declara posseir «una cavalleria llamada el Palmer, tenia en feudo de S.M. (que Dios guarde) que fue de la porcion del N.N.S. —es refereix a Nunó Sanç, un dels porcioners— á merced de laudemio, sita en el termino de la villa de Campos, que por un calculo prudente se considera ser de cosa de dos mil y quinientas quarteradas de extension [unes 1.775 hectàrees] [...] la qual es tenuta y obligada a un cavallo y cavallero armado en defensa del presente Reyno de Mallorca á uso y costumbre de Barcelona por el qual presta anualmente quarenta libras al Real Patrimonio cuya cavalleria con todos sus laudemios, fadigas, tascas, censos alodiales, de dinero y granos, diasmos y derechos Dominicales sobre casas y tierras dadas en enfiteusi á ella pertenecientes».

La segona fa referència a la cavalleria na Burgueta, situada en el terme del

26. P. DE MONTANER, *Les cavalleries mallorquines. Segles XIII-XVIII*, dins *Terra, treball...*, op. cit. (1986).

27. Ll. M., núm. 1.125, folis 149 i ss.

municipi de Llubí, al centre de l'illa.²⁸ Aquesta cavalleria era en feu i jurisdicció del reverend abat de Sant Feliu de Guíxols, del Principat de Catalunya, el qual, a la vegada, reconeixia posseir-la en feu del rei. Les notícies més antigues recopilades sobre ella es remunten a l'any 1302 i a una capbreuació feta davant Bartomeu Espanya, notari de la vila de Sant Feliu de Guíxols; hi ha després diverses capbreuacions dels possessors d'aquesta cavalleria —els Burguet— els anys 1517, 1589 i 1684, a l'escrivania del monestir de Sant Feliu de Guíxols, fins que el magnífic Pere Joan de Villalonga, batlle de Mallorca, que tenia en possessió els béns de Pere Joan Burguet, ciutadà —sense que la informació especifiqui per quina via—, la perdé. La comprà per cent lliures mallorquines D. Francesc de Villalonga i Mir en encant públic promogut per la cúria civil del Sant Ofici de la Inquisició, a instàncies de creditors. En el moment de la compra, l'esmentat D. Francesc reconegué que la cavalleria de «na Burgucta» era tinguda en feu i jurisdicció del reverend abat, a dos per cent de lluïsmes i que es trobava obligat a subministrar un cavall armat per a la defensa del regne —el quatre de setembre de 1763 trobem la capbreuació feta a l'escrivania del monestir de Sant Feliu de Guíxols, i el dos de setembre de 1735 l'abat capbreuà a l'Escrivania de la Reial Capbreuació posseir-la en feu de Sa Majestat. En el moment de l'adquisició, la cavalleria consistia en el *domini directe* de totes les terres que comprenia, el qual donava dret als lluïsmes, a les fadigues i als delmes. A la capbreuació del 1861 es precisava que la «cavalleria era propia de la casa del Sr. Denunciante [D. Felip de Villalonga i Mir] aunque no lo fuesen las fincas de su comprensión, las cuales han pertenecido desde algunos siglos hasta el dia, á diferentes otras personas».

Dins d'aquesta cavalleria hi havia, entre d'altres, dues possessions: son Burguet i son Fiol. El sis de febrer de 1791 D. Francesc de Villalonga Mir i Truyols va reduir a delme pla la seva prerrogativa de percebre delme i tasca sobre les dues possessions. Aquell mateix any D. Andreu González, que en aquell moment era el propietari útil de les dues finques —la successió es pot resseguir fins al 1466, en el cas de son Burguet, quan consta *acta d'establiment*, davant el notari Pere Martorell, i fins al 1366 per a son Fiol, que figura la compra que va fer a la cúria l'abat del monestir—, reconegué, davant D. Josep Bernat, notari, els drets de lluïsmes i delme en favor de D. Francesc de Villalonga, alhora que alienava la possessió de son Burguet en petites porcions; durant els anys 1812 i 1833 féu el mateix amb son Fiol; posteriorment els compradors foren desposseïts dels dits trossos de terra i entregats a D. Joan Antoni Fiol, com a conseqüència d'haver-se-li reconegut judicialment un fideïcomís sobre aquests béns. Per acabar, a la capbreuació del 1861, D. Felip de Villalonga detalla amb tota minuciositat la relació dels trossos de terra que abans formaven les dues possessions i que figuren enregistrades a l'amillament de la vila de Llubí, sobre les quals declara, lògicament, detenir el domini directe.

Pens que aquests dos exemples ens poden servir de mostra idònia perquè deixen entreure alguns dels trets del complex entramat social que configurava el món rural illenc que més ens interessa escodrinyar.

En primer terme, sobresurt la piràmide de relacions feudals des dels seus orígens. Les referències a Nunó Sanç, a l'abat del monestir de Sant Feliu de Guí-

28. Ll. M., núm. 1.120, foli 40, i núm. 1.125, folis 494-496v i 524-538.

xols, als cavalls armats, al rei, als usos i costums de Barcelona, ens remetent al repartiment de l'illa que seguí la conquesta catalana. Com és ben conegut, l'ordenació del territori, estructurada a partir d'aquest, suposà el punt de partença de la societat feudal mallorquina: l'illa quedà dividida en dues parts, una per al rei (que restà com a senyor eminent d'aquesta meitat i sobirà de tota l'illa) i l'altra subdividida entre els quatre porcioners, o magnats, que havien col·laborat en la conquesta (Nunó Sanç, comte del Rosselló, Gastó de Montcada, vescomte de Bearn, Ponç Hug, comte d'Empúries, i Berenguer de Palou, bisbe de Barcelona). La relació d'aquests magnats amb el rei era d'infuadació: s'apropriaren les rendes dels territoris que els havien correspost en les transaccions pactades a Catalunya, però, en reconeixement de la sobirania del monarca, havien de pagar un determinat nombre de cavalls armats —en funció dels territoris assignats— per a la defensa de l'illa; d'aquí el nom de «cavalleria», que per a J. Portella és la peça clau i autòctona de cristallització del feudalisme illenc.²⁹ A partir d'aquest moment s'assistí, per una part, a un procés de cessions de terres en règim emfitèutec, amb retenció del domini directe i dels drets dominicals que aquest portava implícit, i durant el segle XIII, per l'altra, a un protagonisme creixent de la monarquia feudal, que anà integrant al seu patrimoni parts dels territoris atorgats en el moment de la conquesta, com ja he assenyalat. Així, doncs, tenim ja diversos elements capitals apuntats als exemples.

I) Primer, al vèrtex de la piràmide feudal, el monarca, un sobirà que aconseguí el domini directe d'una bona part de l'extensió de l'illa i el conserva i que, com el seu senyor eminent apareix als segles XVIII i XIX com un magnat més, rebent en concepte de tals censos alodials, lluïsmes i una part dels delmes, punt sobre el qual retornarem; d'aquí la importància del rei i del reial patrimoni, qüestió que ja ha estat posada en relleu en altres treballs i que no puc tractar ara.³⁰ N'hi ha prou de recordar que els registradors de la propietat dels tres partits judicials de l'illa³¹ subratllaven l'any 1890 el nombre considerable de censos del reial patrimoni que s'havien redimit a la segona meitat del vuit-cents i s'havien tramès a l'Escrivania de la Reial Capbreuació (ARM), que n'és una prova fidedigna i inqüestionable. Tenim, doncs, una primera cessió emfitèutica, una primera fragmentació de domini, que afecta tota la resta de l'escala feudal: el bisbe de Girona, el paborde de Tarragona, l'abat del monestir de Sant Feliu de Guíxols, les monges de la Jonquera reconeixen en les capbreuacions que feien a l'Escrivania esmentada la seva condició d'emfitèutes del rei, de la mateixa manera que també ho feia la noblesa mallorquina i la immensa majoria de la població. Val a dir que les càrregues que comportava aquest reconeixement eren, pel que fa als censos alodials, si no simbòliques, sí força minses, preses individualment; no ho eren tant respecte als lluïsmes i els

29. J. PORTELLA, *Mallorca: la consolidación del feudalismo*, dins *Historia de los pueblos de España. Los antiguos territorios de la Corona de Aragón: Aragón, Baleares, Cataluña, País Valenciano* (Barcelona 1984), ps. 131-145.

30. Vid. I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...*, op. cit. (1986), ps. 73-80. Sobre una problemàtica semblant en un altre context geogràfic es pot consultar C. GARCÍA MONERRIS, *Rey y señor. Estudio de un realengo del País Valenciano (La Albufera 1761-1850)* (València 1985).

31. *Memorias y estados formados por los registradores de la propiedad*, vol. IIIv (Madrid 1890), p. 129.

delmes, com després comentarem. En tot cas, la suma total que anualment anava a parar a les arques del reial patrimoni era molt elevada.³²

II) Segonament, els magnats catalans les terres dels quals no havien estat subsumides pel rei, continuaren detenint-hi el domini directe i la jurisdicció. Així, el 1716, en el moment de la imposició de la Nova Planta,³³ que no modificà en absolut el règim senyorial a l'illa, es feia menció de les jurisdiccions particulars del bisbe de Barcelona (pariatge) —civil i criminal—, del paborde de Tarragona, de l'abat de Sant Feliu de Guíxols, de la Seu de Girona, de l'ardiaca de la Seu de Barcelona i de les monges de la Jonquera. Cap d'ells no havia aconseguit una base territorial mínima i, per tant, els seus ingressos provenien de la seva condició de senyors eminents i de les seves cavalleries (censos alodials, lluïsmes, fadigues) i, sobretot, dels delmes. Des de molt temps enrere havien alienat el domini útil, i ho havien fet mitjançant la contrapartida d'unes càrregues que amb el transcurs dels segles s'havien depreciat en bona part o fins i tot ja no es pagaven en el darrer quart del segle XVIII. Els possessors del domini útil, que en molts casos eren els mateixos nobles mallorquins —d'entre les famílies nobiliàries els inventaris de les quals estem ara analitzant, podem destacar el marquès de Vivot, que tenia en alou del bisbe de Barcelona, a delme pla de tots els esplets i franc de cens, la possessió son Sureda, de Marratxí—,³⁴ acabaren per fer-se després de les reformes liberals —en desconeixem encara els mecanismes— amb la plena propietat, o, simplement, aplicaren una política de fets consumats i s'oblidaren dels drets que algun avantpassat, llunyà, encara reconeixia. De tot això, la documentació en guarda bons testimoniats. Sigui com sigui, estem davant una altra relació emfiteùtica, la que lliga els magnats catalans amb els diferents grups socials illencs. Perquè, evidentment, l'aristocràcia mallorquina no era l'únic sector emfiteuta —benestant—, sinó que tota una munió de petits emfiteutes, que pagava censos alodials en concepte d'establiments de cases i terres,³⁵ apareix a les seves capbreuacions, i, si això no fos una prova suficient, podríem acudir a l'arrendament dels seus drets dominicals, que any darrere any han quedat enregistrats a les sèries privades i de l'ARM.

III) Tercerament, les concessions emfiteùtiques no solament posen en relació els magnats catalans i els grups socials mallorquins —benestants o no—, sinó també els mallorquins entre ells. Uns exemples com a mostra: el marquès de Vivot, al començament del segle XIX, reconeix el domini directe del rei sobre el rafal son Roig, son Català, les aigües de son Vivot, el taulatge de Ciutat, el rafal Cabàs, el rafal Roig, sa Soma i son Vivot de la Torre; el del bisbe i capítol de Ciutat, sobre la meitat de la possessió son Térmens i sobre son Perelló el de la casa Sagrada del Temple, sobre les seves Cases Majors, a la parròquia de Santa Eulàlia, a Ciutat; el del monestir de les monges de Santa Magdalena, sobre la possessió son Tarrascós.

32. El 1716 les rendes del Reial Patrimoni (delmes, lluïsmes, censos, amortitzacions) ascendien a 70.000 lliures mallorquines (ARM, RP, ms. 2.127 i 2.130).

33. *Papeles sobre el nuevo reglamento para el Gobierno del Reino de Mallorca* (1716), B. M. signatura 103-II-8.

34. Per a altres exemples, *vid.* I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...*, *op. cit.* (1986), ps. 83-84.

35. Valgui com a exemple el de les monges de la Jonquera, ja tret a rotlle anteriorment. El domini directe i la jurisdicció que exercien sobre terres i cases de la vila de Binissalem abastava cent dinou emfiteutes; a Sencelles, dos-cents quinze (Ll. M., núms. 1.160 i 1.161).

Dona Antònia de Sales, vídua de D. Pere Gual,³⁶ gaudia del domini directe sobre nombroses possessions el domini útil de les quals era en mans de nobles; D. Faust Gual de Torrella³⁷ tenia el domini directe sobre son Maxella, de D. Ramon de Puigdorfila; sa Carbonera i es Pou Colomer, el 1803 i el 1793 de la comtessa vídua d'Ayamans; sa Talala, el 1788, del comte d'Ayamans; i molts més casos que es podrien citar per a dates més allunyades i que apareixen ja en els estims generals de l'illa del 1576 i del 1685.³⁸ També en aquest cas, els possessors del domini útil figuren com a plens propietaris als amillaraments de la segona meitat del segle XIX.

IV) Quart, el darrer aspecte a destacar té relació amb les parcel·lacions de la propietat, amb els establiments que en molts casos feien en emfiteusi i que, com deia abans, han estat segons molts historiadors la peça clau d'accés a la propietat de la terra per als camperols. No m'estenc sobre aquest tema perquè és objecte d'estudi específic per part d'I. Moll en aquest mateix seminari i perquè és un dels més coneguts de la història agrària mallorquina.³⁹ Vull tan sols posar en relleu dues qüestions que susciten els exemples seleccionats i que, crec, tenen una gran transcendència. La primera, la pràctica força estesa de donar una part de les terres a cens alodial i/o reservatiu, tot i mantenir sobre la part restant com a mecanisme bàsic de captació d'excedent la renda de la terra a partir del contracte d'arrendament a curt termini. És aquesta la darrera relació emfitèutica que cal prendre en consideració i, segurament, la que més virtualitats va tenir amb vista a la configuració del món rural contemporani. Així i tot, cal advertir que manquen estudis que facin llum sobre el procés d'erosió de desmantellament de la gran propietat, especialment des de l'angle jurídic (predomini d'una forma o altra d'establiment).

Després d'aquesta anàlisi succinta de la natura i els orígens de les relacions emfitèutiques, em sembla que podem concloure destacant la complexitat que s'amaga sota aquesta figura tan problemàtica, sense cap dubte crucial per entendre el procés històric mallorquí. Això prové, precisament, de la seva complexitat i de les variacions relatives que ha tingut al llarg del temps, i mereix quelcom més que una simple al·lusió a la depreciació experimentada per les càrregues que comportava o la seva simple apologia com a instrument que hauria facilitat, dins d'una mena de procés inexorable i irreversible, l'eixamplament del contingut de propietaris rurals. En altres paraules, hem d'intentar entendre-la i explicar-la inserint-la dins la xarxa canviant de relacions socials vigents a l'illa.

B) *Diversitat de formes i vitalitat dels censos alodials*

D'entrada, cal advertir que la retenció del domini directe no donava sempre lloc a la percepció d'un determinat cens alodial. En determinats casos, els drets

36. Ll. M., núm. 1.125.

37. Ll. M., núm. 1.125.

38. ARM, AH, 2.058 i 2.059; D, 1.257, 1.254 i 1.255.

39. Vid. I. MOLL i J. SUAU, *Canvis...* (1986), *op. cit.*, p. 86; V. M. ROSELLÓ, *Canvis de propietat i parcel·lacions al camp mallorquí entre els segles XIX i XX*, «Randa», 12 (1981), ps. 28 i 32-33; C. J. CELA, *Capitalismo y campesinado en la isla de Mallorca* (Madrid 1979).

dominicals de lluïsmes i fatiga eren les úniques impositcions i, llavors, els percentatges fixats en el moment de venda de l'immoble afectat podien oscil·lar força. Per contra, en altres situacions, la retenció comportava el pagament d'un cens i aleshores aquest podia consistir en una quantitat en diner,⁴⁰ en espècie⁴¹ o mixta,⁴² i representar una càrrega feixuga o lleu. Çà com lla, la tesi de la progressiva depreciació general dels censos alodials és inacceptable, ja que la incidència del lluïsmes i dels censos en espècie no depèn de l'evolució dels preus.

Tanmateix, i en línies generals, la impressió que hom extreu de la informació reunida apunta cap al caràcter subsidiari d'aquestes formes d'explotació en el darrer quart del segle XVIII i els primers anys del XIX. I em sembla que aquesta afirmació és vàlida també per a èpoques anteriors, com a mínim des de finals del segle XVII i començament de la centúria següent. Es poden adduir diverses proves en aquest respecte, a més de les ja exposades en relació amb els baixos percentatges que representaven dins els ingressos nobiliaris.⁴³

Per començar, no manquen testimonis de la inconsistència d'aquests gravàmens a les capbrevacions, als inventaris *post mortem* i a la comptabilitat privada. Per exemple, és ben explícita en aquest sentit la indeterminació a l'hora de fixar els límits territorials i personals d'algunes cavalleries, dominis directes o establiments. En altres ocasions, quan calia donar proves que avalessin el dret capbrevat, s'havia d'acudir a capbrevacions efectuades segles enrera, com en el cas de D. Pere Rossinyol, que l'any 1827 declarava gaudir per indivís, amb Da. Maria Gual, vídua de D. Antoni Dameto, i els marquesos de Campofranco, de certs alous, lluïsmes, fadigues i censos alodials sobre unes terres de Porreres «que posseïen diversos emfiteutes»; la relació que addueïen remuntava a l'any 1664. El convent del Socors, a la capbrevació del 1808, declarà posseir el domini directe sobre un rafal, son Pericàs; la llista presentada correspon a l'any 1551.⁴⁴

A més, tampoc no trobem a faltar proves d'incompliment en els pagaments deguts, o de resistència a satisfer els censos alodials. Així, a l'inventari de D. Thomàs Burguès Zafortesa (1172) es deixa constància que «se denuncie que en dita Heretat se trobe Dret de percèber altres partidas de censals [vol dir censos alodials] per las Heretats de Bergas, Çaforteza, Çangladas y Valentins, que no se especifcan, per no tenirse las noticias suficientes»,⁴⁵ i al del marquès de Campofran-

40. L'any 1828 (Ll. M., núm. 1.161) el comte d'Ayamans reconeix tenir sota l'alou de la religió de Montesa i Sant Jordi d'Alfama la possessió Sant Jordi; ha de pagar un cens alodial de tres lliures i quatre diners.

41. Dna. Antònia Salas, vídua de D. Pere Gual, percebia, l'any 1835, un cens alodial de la possessió de Moncaire, en el terme de la vila de Fornalutx, que pujava a 25 quarteres de blat (unes 150 lliures d'acord amb els preus del moment); com es pot observar, una quantitat no gens menyspreable (Ll. M., núm. 1.125).

42. El comte d'Ayamans (Ll. M., 1.161) rebia censos alodials en blat i diner de la possessió s'Estorell Nou, al terme de Ciutat.

43. Val la pena tornar a insistir que el meu plantejament es refereix exclusivament, aquí, a la incidència d'aquestes càrregues a nivell *individual* (individus que reben/individus que paguen). A nivell d'institucions i/o corporacions, la cosa pot variar substancialment. Això explicaria els allegats del bisbe de Mallorca a les Corts de Cadis, o les denúncies contra els detentors de dominis directes fets, entre d'altres, l'any 1820 (*vid.*, en aquest respecte, L. MOLL i J. SUAU, *Canvis...*, *op. cit.* [1986], ps. 90-91).

44. Ll. M., núm. 1.161, folis 75-76, pel al primer, i núm. 1.159, folis 88-91v, per al segon.

45. ARM, PN, núm. 2.150, foli 147.

co (1785), en el qual es fa menció dels censos alodials que haurien d'abonar els establidors de les possessions so n'Arrom, a Sencelles, i son Galiana, establertes l'any 1776, i que no es poden detallar perquè no se'n té «individual y positiva notícia».⁴⁶ Tanmateix, cal ser prudent a fi de no deduir d'una manera precipitada que tenim al davant un envolat que a les acaballes de l'antic règim era pura lletra morta. Aquest exemple n'és una bona mostra. La «individual, y positiva notícia» de la qual no disposava aquesta casa senyorial l'any 1785 apareix detallada d'una manera clara i concisa en una capbreu posterior, la de l'any 1829.⁴⁷ Aquesta «rehabilitació» de percepcions de censos impagats durant molt de temps i que tornen a ser exigits en un moment donat era pràctica comuna de moltes cases senyoriales, sobretot en el passat. Així, els senyors de l'honor de Defla —segons que ens explica P. de Montaner—⁴⁸ a partir dels anys 1640 aconseguiren recuperar el domini útil de molts censataris que havien deixat de satisfer les pensions; en el moment que els senyors reclamaren les quantitats degudes, aquells no pogueren pagar els endarreriments i van haver de lliurar els trossos de terra als detentors del domini directe.

Un factor que indubtablement devia coadjuvar a la inconsistència de les detracions senyoriales és l'extraordinària fragmentació que sovint tenien els dominis directes. Ja ho denuncià el bisbe de Mallorca a les Corts de Cadis en el seu allegat contra els drets dominicals.⁴⁹ Ho podem comprovar a l'inventari del marquès de Campofranco,⁵⁰ on apareix anotada una possessió —son Salestas— de la qual el marquès era emfiteuta dels següents senyors directes: les monges de Jonqueres (per 43 ha); l'Hospital General (per 45 ha); el rei (per 5 ha) i dels Moreys (per la resta). Encara presenta més interès l'exemple subministrat per D. Pere de Rosinyol i Gual,⁵¹ perquè permet computar el pes relatiu de dues detracions sobre un mateix bé, les derivades de la fragmentació del domini i les d'origen creditici: capbreva unes cases i un hort, més dos drets d'aigua, a Ciutat, reconeix que són tingudes en alou del rei, de l'ardiaca de la Seu de Barcelona i del comte de Montenegro; per aquest concepte paga un cens alodial de *sis sous*; ara bé, sobre elles recauen censals per una quantitat total de *cinquanta-una* lliures, que paga a diverses institucions eclesiàstiques.

Amb tot, el que millor ens ajuda a copsar el caràcter subsidiari d'aquests gravàmens és la mateixa migradesa dels censos alodials, tant els que se satisfien al reial patrimoni com als senyors directes. Pel que fa als primers, per exemple, el marquès de Villafranca pagava, entorn del 1793, per la cavalleria de Sant Martí,

46. ARM, PN, núm. 5.914, folis 125-125v. Els exemples podrien allargar-se tant com es volgués, però, per acabar, val la pena citar l'inventari i la comptabilitat privada del marquès de Villafranca, en el qual, si es confronten els drets capbreuats i el que realment s'ingressava, es pot copsar la distància existent entre la teoria i la pràctica (vegeu la nota 13). La morositat o resistència no afectava solament la noblesa. És el que constatem a la capbreuació del convent de Sant Felip Neri corresponent a l'any 1830 (Ll. M., núm. 1.159, folis 17v-20).

47. Ll. M., núm. 1.161, folis 356 i 357.

48. P. de MONTANER, *Les cavalleries...*, op. cit. (1986), ps. 64-65.

49. *Diari de Sessions*, el mes de juny del 1811, folis 1.296-1.299.

50. ARMRP, núm. 5.914, foli 137v.

51. Ll. M., núm. 1.161.

un cens alodial de deu quarteres de blat; ⁵² el marquès de la Torre ⁵³ tenia als voltants de 1779 sis possessions a Manacor, en alou reial, a vintè de lluíisme, per les quals havia de contribuir amb un cens alodial de *quatre sous*; la renda total extreta mitjançant el seu arrendament era de *dues mil cinquanta-cinc* lliures. Quant als segons, se'n poden trobar nombroses evidències a les capbreuacions de D. Thomàs de Verí i Togores (1834), de Da. Antònia Salas, vídua de D. Pere Gual (1835) i de les monges de Jonqueres (1819 i 1828).⁵⁴

Voldria acabar aquest estudi sobre l'estructura predominant dels ingressos nobiliaris referint-me a dos punts que considero essencials per a entendre la problemàtica relacionada amb la noblesa. Com advertia abans, no he pretès en cap moment estudiar aquest grup social per sí mateix. Simplement m'ha servit com a instrument per a evaluar —de manera parcial i provisional— la importància real de l'emfiteusi. Els dos punts són: el procés de consolidació de l'aristocràcia mallorquina i la concentració dels patrimonis nobiliaris.

En el darrer quart del segle XVIII té lloc una progressiva concentració d'hivendes nobiliàries. És aquest un fenomen constatat a molts indrets de l'estat,⁵⁵ emperò a Mallorca assoleix una intensitat extraordinària. Al començament apuntava que, també com a d'altres regions, una de les bases del manteniment de la preeminència nobiliària era la vinculació dels béns patrimonials. Doncs bé, mitjançant la fideïcomissació i el seguiment d'una estratègia matrimonial fonamentada sobre l'endogàmia,⁵⁶ s'anaven fusionant d'una manera progressiva els patrimonis aristocràtics. D'entre les famílies els inventaris de les quals hem examinat abans, podem ressaltar els de D. Tromàs Burguès Zafortesa i de Berga i el del marquès de Vivot.

El primer, que morí l'any 1772, fou, segons J. Ramis d'Ayreflor,⁵⁷ un dels cavallers mallorquins que posseï un major nombre d'antigues vinculacions: els fideïcomisos de Zafortesa, Santacília i Marí, Lloscos, Villalonga, Berga-Zanglada, Pax, Burguès-Sellambé, Olesa de Vinagrella i meitat del de Miquel Zanglada i Busquets, Quint, Berga, Valentí-ses-Torres, amb llurs agregats Montsó i Sentmenat, Togores-Montayans, Garcia, Zanglada. El marquès de Vivot, l'any 1814 ⁵⁸ guadia d'un patrimoni que s'havia anat formant per acumulació de deu fideïcomisos:

— Els que havia ordenat, l'any 1495 D. Salvador Sureda; D. Pau Sureda l'any 1562 i D. Francesc Sureda i d'Olesa, l'any 1696, que, per mort de D. Mariano Sureda, marquès de Villafranca, l'últim possessor dels dits fideïcomisos, esdevinguda l'any 1805, i posterior reial sentència del divuit de febrer del 1807, foren declarats a favor de D. Joan Sureda, marquès de Vivot. Comprenien els següents

52. ARMPN, v-260, folis 280-296v; RM, L. M., núm. 1.152, folis 158-162, i núm. 1.157, folis 181-187v.

53. ARMPN, núm. 2.150, folis 653-672.

54. Ll. M., nús. 1.125, 1.160 i 1.161.

55. A. M. BERNAL, *La lucha por la tierra en la crisis del Antiguo Régimen* (Madrid 1979), p. 56; M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMEUNIER, *El proceso de modernización de la región murciana (XVI-XX)* (Múrcia 1984), p. 30.

56. La noblesa no era l'únic grup social que les portava a terme. *Vid.*, per a la *ma major* mallorquina, el treball de P. de MONTANER i A. MOREY, *Notes...*, *op. cit.* (1986), p. 22.

57. *Aislamiento noble de Mallorca del año 1762* (Ciutat de Mallorca 1911), ps. 202-203.

58. ACV, *Bienes del Mariscal de Vivot. Relación de los bienes y herencia de esta Casa, hecha en el año de 1814*; l'arxiu és en fase de catalogació.

béns: la cavalleria de Sant Martí d'Alenzell, a Petra i Sant Joan; una part de la població de Villafranca, que abans constituïa la possessió al rafal Figuera, posseïda per diversos emfiteutes: alous sobre la meitat de la vila de Petra; uns altres alous sobre el terme de la vila de Sant Joan; les possessions de Sant Martí Major i Menor, l'Alenzell, Boscana, son Joy, Albadellet, la Moleta, el Rafal Cremat, son Bou, totes a Petra i Villafranca, més la possessió l'Àguila, a Lluçmajor.

— El que disposà D. Balthasar Thomàs en el seu testament de l'any 1549 integrava aquests béns: unes cases a Ciutat, la possessió son Sureda i els rafals Belldeport i el Monestiret, en el terme de Ciutat.⁵⁹

— El que va establir D. Oliveri de Tèrmens al testament que va fer l'any 1605 i que afectava la possessió son Tèrmens, situada al terme de Bunyola. Entrà a Can Vivot l'any 1748.

— El de Dona Beatriu de Verí, ordenat l'any 1649. Comprénia censos sobre diversos particulars i sobre la universitat de Ciutat. Entrà l'any 1791.

— El provinent de Dona Dionísia Sureda, muller de D. Antoni de Salas, que incloïa el rafal Casa l'ardiaca, en el terme de Ciutat, censos i alous sobre el terme de Selva; la casa de la neu, a Selva, i censos sobre la universitat de Ciutat.

— El que va manar fer Dona Francina Sureda i Thomàs, comtessa de Santa Maria de Formiguera, en el seu testament del 1659, sobre la possessió son Vivot i les seves agregacions, el rafal Roig, son Català i son'Albertí, el Molí de l'Alzinar, en el terme d'Inca.⁶⁰

— El fideïcomís de Dona Anna de Verí, al seu testament del 1655, del qual formava part la possessió son Verí, al terme de Valldemossa.

— El que disposà D. Joan Sureda en el seu testament del 1636 i el de D. Joan Miquel Sureda, el seu fill, l'any 1699, que en conjunt requeïen sobre la possessió la Coma i els seus annexos, son Tarrascó i son Perelló. El que fundà Joanot Sureda, en el seu testament del 1503, sobre la possessió el Cabàs i el rafal Roig.

— El que establí Dona Maria Despuig, al seu testament del 1683, sobre unes cases agregades a les cases majors, més alguns drets, sense especificar.

— El que instaurà D. Gregori Villalonga, marit de l'anterior, fill de D. Gregori i de Dona Magdalena de Verí, en el seu testament del 1644, sobre les primeres cases majors.

Els únics béns que no eren sotmesos a vinculació eren so n'Antic, a Sant Joan, son Vivot de la Torre, a Bunyola, i el dret de taulatge, sobre la peixateria de Ciutat.⁶¹

Aquesta progressiva concentració patrimonial, per via de fideïcomís i enllaços matrimonials endogàmics, presentava aspectes positius i negatius per a les famílies implicades. D'una banda, garantia la preeminència de la noblesa: impedia la disgregació dels havens d'aquest grup social i assegurava als seus membres rendes considerables, imprescindibles per mantenir el seu *status*. Emperò, a la vegada, la fideï-

59. A la documentació s'especifica que aquests béns els posseïa l'any 1814 D. Joan Sureda i Zafortesa gràcies al lliurament que en va fer D. Joan Sureda i de Verí, marquès de Vivot, al seu germà, D. Jaume Sureda i de Verí.

60. Sense trobar-se comprès dins d'aquest fideïcomís, arribà per via successòria de l'esmentada senyora la possessió son Sureda, de Marratxí.

61. Antònia Morey investiga la importància, les modalitats i les conseqüències de la successió fideïcomissària, a partir de l'exemple de can Vivot.

comissació generava també problemes. Primerament, els que deriven de les despeses quantioses que ocasionaven els nombrosos plets incoats pels qui es consideraven amb dret a la línia successòria fixada pel fundador. En segons lloc, els que es relacionen amb la mateixa vinculació. Els béns fideïcomissats no partanyien, de fet, al seu actual possessor sinó d'una manera momentània: els havia de transmetre íntegrament al successor contemplat pel fideïcomís; no n'era el propietari ple, sinó que es limitava a percebre'n la renda que li subministraven. Això feia que moltes cases senyoriales acusessin problemes de liquidesa, que es posaven clarament de manifest en el moment de dotar les filles i que els abocaven a contreure deutes amb mercaders i, sovint, amb llurs arrendataris.

Ara bé —i amb això tractem el segon aspecte—, ¿quina era l'estructura típica d'aquests patrimonis nobiliaris, fortament vinculats i en procés de concentració a les darreres dècades del segle XVIII i primers anys del segle XIX? Com he tingut ocasió d'exposar a les planes precedents, l'estructura d'ingressos de l'aristocràcia mallorquina descansava principalment sobre les rendes de les terres que tenien cedides en arrendament a curt termini. Per contra, els ingressos subministrats per altres partides —drets senyoriales i domini directe, excepció feta dels delmes— eren quasi bé marginals.

El lloc central que ocupava dins dels patrimonis la possessió d'una ferma base territorial ens remet a un tipus d'estratègia que hauria seguit en el passat la noblesa illenca i que l'aproximaria, en principi, a la que hem detectat per a *grups consemblants* a altres zones de l'estat. També a Castella,⁶² Andalusia,⁶³ Oriola,⁶⁴ Múrcia⁶⁵ i el País Basc,⁶⁶ s'ha constatat que la forma d'explotació primordial no era el règim senyorial i que els grups dominants havien aconseguit rendabilitzar l'explotació de llurs patrimonis mitjançant el sistema d'arrendament.⁶⁷ Aquesta estratègia l'allunyaria, per contra, de la via «catalano-valenciana» on, com hem comentat, la noblesa feudal no va poder imposar la reestructuració de les bases del seu domini en la línia anterior. Tanmateix, cal no fer extensiva a totes les institucions feudals valencianes aquesta feblesa, ja que, com ha posat de manifest M. Peset,⁶⁸ moltes ho intentaren i ho feren amb un cert èxit.

62. J. M. DONÉZAR, *Riqueza y propiedad en la Castilla del Antiguo Régimen. La provincia de Toledo en el siglo XVIII* (Madrid 1984), p. 441, i l'apartat «La distribución de la renta»; C. CAMARERO, *Endeudament i detraccions a la Castella de l'antic règim (anàlisi de quaranta-nou viles burgaleses)*, «Recerques», 18 (1986), ps. 103-106; A. GARCÍA SANZ, *Desarrollo y crisis del antiguo régimen en Castilla la Vieja. Economía y sociedad en tierras de Segovia* (Madrid 1977), ps. 319, 355-356, 374; *El interior*, op. cit. (1985), p. 679.

63. A. M. BERNAL, *La lucha...*, op. cit. (1979); A. GARCÍA-BAQUERO, *Andalucía en el siglo XVIII: el perfil de un crecimiento ambiguo*, dins R. FERNÁNDEZ (ed.), *España...*, op. cit. (1985), ps. 342-412.

64. J. MILLÁN, *Rentistas y campesinos. Desarrollo agrario y tradicioanlismo en el sur del País Valenciano, 1680-1840* (Alacant 1984), cap. 9è., ps. 279-314.

65. M. T. PÉREZ PICAZO i G. LEMEUNIER, *El proceso...*, op. cit. (1984), ps. 162-163, 213.

66. E. FERNÁNDEZ DE PINEDO, *Crecimiento económico y transformaciones sociales del País Vasco (1100-1850)* (Madrid 1974), ps. 268-271.

67. P. RUIZ, *La propiedad de la tierra en la transición al capitalismo*, «Debats», 15 (1986), ps. 19-24; M. PESET, *Dos ensayos...*, op. cit. (1982).

68. *Dos ensayos...*, op. cit. (1982), ps. 202 i ss., 239-240. Il·lustra els intents de rendabilitzar l'explotació dels patrimonis sobre la base del sistema d'arrendament a curt termini, amb diversos exemples, entre els quals el més clar és el del Senyoriu d'Alfara, del Col·legi del Corpus Christi.

II) Respecte al procés de consolidació d'aquest grup social, crec que les fites crucials ja han estat assenyalades —i no qüestionades pels treballs apareguts recentment— des de fa temps; són: l'esclafament de les revoltes pageses (forans, germanies), la «reacció» senyorial, reeixida, de finals del cinc-cents i de la centúria següent i la diferenciació dintre de l'estament nobiliari, al llarg del segle XVIII, d'un *élite* —les Nou Cases—, que és el que deté les majors quotes de poder i de riquesa.⁶⁹ Sigui com vulgui, abans d'acabar el segle XVII trobem ja afermat el sistema de relacions del qual ens hem ocupat. En un estudi recent, P. de Montaner i A. Morey,⁷⁰ sobre la base de les valoracions fetes pels estimadors dels propietaris que posseïen finques valorades a partir de mil lliures en els cadastres del 1576 i del 1685, demostren que, *primer*, l'Església i els mercaders tenien una minsa importància com a propietaris de terres; *segon*, que, entre les dues dates, el braç noble havia incrementat substancialment en la riquesa territorial mallorquina —concretament en un 21,25 %— i que ho havia fet en detriment de la pagesia; *tercer*, que el 1685 controlava ja més de la meitat d'aquesta riquesa (un 57,17 %); *quart*, que les viles on els pagesos —la mà major, per ser més exactes— perdien més terres eren aquelles que estaven sotmeses a diferents tipus de pressió senyorial (Sineu, Porreres, Sant Joan, Santa Margalida, Santa Maria, Algaida, Muro, Binisalem i Petra), la qual cosa constituïria una prova complementària de l'entitat de la «reacció» abans esmentada. La informació que subministra el cadastre del 1685 deixa constància inequívoca del fet que la noblesa mallorquina ja havia imposat plenament en aquestes dates la reestructuració de la seva dominació, havia aconseguit la possessió de la terra, mitjançant compra i/o usurpació i gaudia d'una base territorial que li subministrava uns ingressos perfectament diferenciables dels de caràcter senyorial.

III) No sembla que l'existència de relacions emfitèutiques constituís en absolut una peça essencial en tot aquest procés, almenys en la seva etapa final, és a dir, a partir de la segona meitat del segle XVI. Entre d'altres raons, perquè les figures jurídiques, per elles soles, no són mai determinants. Poden ésser modificades o substituïdes. Depenen en darrera instància dels canvis que s'esdevenen en les correlacions de forces existents entre els diversos grups socials antagònics. I aquest plantejament ens porta a un element que és vertaderament important: l'aparent inexistència d'un bloc antisenyorial consistent durant tot el segle XVIII i la primera meitat del segle XIX; la pràctica inexistència de burgesia industrial i la subordinació de la burgesia comercial. No puc entrar en l'anàlisi de les causes que expliquen aquesta mancança, però de ben segur que és ella la que ens permetrà entendre el manteniment de la preeminència nobiliària, sense esclatxes visibles, abans de les reformes liberals, durant aquestes reformes i després, unes reformes de les quals l'aristocràcia illenca sortí molt ben parada.⁷¹

69. A. LE-SENNE i P. de MONTANER, *Introducció a estudio de «Les Nou Cases»*, «Butlletí de la Societat Arqueològica Lulliana» (1977), t. xxx, ps. 385-394.

70. *Notes...*, *op. cit.* (1986).

71. J. SUAU, *El llast...*, *op. cit.* (1986).